

KALÓ KRISZTINA – FOUILLEUL THIERRY

Mikes Kelemen leveleinek francia fordításáról¹

Toute traduction est un parti pris, une interprétation qui engage le traducteur vis-à-vis de l'œuvre à traduire comme de son lectorat potentiel. Les Lettres de Turquie de Kelemen Mikes (1690-1761) n'échappent pas à la règle. Écrites par un Hongrois transylvain en exil dans l'Empire ottoman, elles relatent le quotidien et les réflexions d'un homme issu de l'entourage du prince François Rákóczi II (1676-1735) dans une langue spirituelle, colorée et ô combien de fois déroutante.

En effet, comment rendre un texte syntaxiquement lourd aux yeux d'un lecteur du XXIe siècle, truffé de tournures désuètes et dialectales ? Quel état de langue le traducteur doit-il (re)produire en langue cible pour pouvoir, à tout le moins, rendre sensible le caractère ancien du texte original ? Quel style adopter pour rester le plus proche possible de celui de Mikes ? De quelle sorte de lecteurs le lectorat français de Mikes sera-t-il composé ? Autant de questions qu'il nous a fallu inévitablement nous poser avant de commencer notre travail.

Minden fordítás egyben értelmezés is, azaz egy lehetséges megközelítés abból a számos interpretációs lehetőségből, amelyet a fordítandó szöveg megenged. Ily módon a fordító állást foglal, valamilyen átgondolt és felvállalt stratégiát követ, majd ennek megfelelően folyamatosan választási döntéseket hoz. Nem kivétel ez alól Mikes Kelemen (1690–1761) *Törökországi levelek* című műve sem, amelyben a II. Rákóczi Ferenc kíséretéhez tartozó, az Oszmán Birodalomban száműzetésben élő erdélyi származású magyar kamarás meséli el hétköznapijainak fontos vagy kevésbé jelentős eseményeit, megfigyeléseit, elmélkedéseit a maga sajátosan nyájas, színes és sokszor rejtélyes stílusában.

A fordítónak tisztáznia kell magában, hogyan lehet a mondattani szempontból nehéz, lexikai szempontból régies, elavult fordulatokkal teletűzdelt, erdélyi nyelvjárásban írt szöveget olvashatóvá, sőt élvezhetővé tenni a 21. századi francia olvasóknak. Milyen nyelvezetet kell a fordítónak használnia a célnyelvi szövegben, hogy legalább érzékeltetni tudja a forrásszöveg régies jellegét? Milyen stílust kövessen, hogy minél közelebb

¹ A kutatást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

maradjon Mikeshez, mégis a mai olvasóhoz szóljon? Nem utolsó sorban, el kell képzelnie, hogy kikből fog állni Mikes francia olvasóközönsége. Megannyi kérdés, amelyre még a munka tényleges megkezdése előtt választ kellett keresnünk.

Amikor valamelyik magyar nyelvjárásban írt szöveget fordítunk, jogosan vetődik fel a kérdés, hogy nyelvpolitikai szempontból milyen státuszú célnyelvre történjen a fordítás. Találnunk kell-e egy sajátos nyelvjárást, vagy egész egyszerűen mondjunk le a szövegnek erről a nyelvi és tágabb értelemben véve kulturális jellegzetességéről? Mi végül arra jutottunk, hogy bármelyik francia nyelvjárás kiválasztása azt vonta volna maga után – azon túl, hogy túllépett volna a fordítók szociolingvisztikai kompetenciáján –, hogy kizárjuk a francia olvasók nagy részét a műélvezetből, eltántorítva őket ezzel Mikes gondolatvilágától is, amely nem a referencia nyelv és a nyelvjárás dichotómiájára épül.

Mikest fordítani azt is jelentette, hogy bele kellett merülnünk egy olyan nyelvállapotba, amely még a 19. századi nyelvújítás előtti állapot volt. Ennek megfelelően olyan kifejezésekkel találkoztunk, amelyek ma már nehézkesnek hatnak, az anyanyelvű olvasó szemével azonban kellemes, régies bájt kölcsönöznek a szövegnek. Ebből adódóan felmerült a kérdés, hogy vajon nem ezekhez hasonló, régies fordulatokat és szerkezeteket, kissé poros szókészletet kellene-e használnunk. A fordítási munka legelején azt gondoltuk, ez lehet a megoldás, és erre törekedtünk az első mintafordításban, amely mintegy tíz levelet ölelt fel. Ekkor természetesen még csak tapogatóztunk, kerestük a megfelelő stílust, számos verziót készítettünk. Ezekből az első próbálkozásokból hűen tükröződött Mikes sajátos mondatszerkesztése, a latin vagy latinus szerkezetek és a dialektus, ill. a tájnyelvezet².

Ahhoz, hogy megértsük a fordítás stílusát, tudnunk kell, hogy Mikes kifejezésmódja egyedülálló a magyar irodalomban. A beszélt nyelvhez közeli, mégis választékos és gördülékeny nyelvezete olyan prózát alkot, amelyet könnyedén beilleszthetnénk a francia irodalomból ismert *udvarias* és *gálans* társalgásba. E tekintetben hadd hivatkozzunk Szathmári István professzor cikkére, amely a 2011-ben rendezett nemzetközi Mikes-konferencia kötetében jelent meg (Szathmári, 2012: 273-287), és amely rámutat arra, hogy Mikes

² Erről első francia olvasónk, Bernard Bray (1925-2010), a korszak és a levélirodalom elismert szakértőjének tanácsára tettünk le, aki modernebb, könnyebben olvasható fordítást javasolt. De a stratégiaváltás után sem mondtunk le arról, hogy különféle technikákkal, például szóválasztással, helyesírással vagy mondatszerkesztéssel ne jelezzük a francia olvasónak, hogy mégiscsak a 18. század elején, egész pontosan 1717 és 1758 között írt leveleket tart a kezében.

törekedett egy emelkedettebb nyelvi norma megközelítésére. Aligha kell bizonygatnunk, mennyire közeli Mikes hangvétele „édes nénjéhez” írt leveleiben Madame de Sévigné és Bussy-Rabutin gróf levélbeli beszélgetéseinek udvarias és gáláns hangneméhez. A különbség szinte csak annyi, hogy Mikes levelezése – mai tudomásunk szerint – fiktív, és hogy éppen ez a fikció mutatja a szerző élénk képzeletét, leírásainak és történetmesélési technikájának nagyszerűségét, stilisztikai találékonyságát és klasszikus műveltségét. A fordításban szándékosan tartottuk meg azokat a leggyakrabban ismétlődő prózaelemeket, amelyek segítenek a francia olvasó számára is érzékeltetni ezt a sajátos stílust. Az eredeti szövegben gyakran felbukkannak olyan kifejezések, mint „a való, hogy” (*il est vrai que*), „a bizonyos, hogy” (*il est certain que*), „elég a, hogy” (*il suffit de savoir que*), „elég”, „eléggé”, „eleget” (*assez*), „hihető, hogy” (*il est à croire que ; il faut croire que*), „úgy tetszik, hogy” (*il semble que*) vagy „ítélje el kéd, hogy” (*jugez vous-même si*). Ezek mellett feltűnően sok bibliai idézet, latin mondás, közmondás, maxima, anekdota és fordítás szerepel a levelekben, amelyek hihetetlen sűrűvé teszik a szöveget, és amelyek nem kevés fordítási problémát vetnek fel.

Nézzünk meg ezek közül néhány példát közelebbről! Mikes több alkalommal olyan kifejezést használ, amely a mai magyar köznyelvben már nem igazán ismert. Ezeknek modern francia megfelelője nem is mindig létezik, de a régi francia nyelvben néha megtaláljuk pontosan ugyanazt a kifejezést. Az azonosság felveti a kérdést, hogy nem közös latin gyökérhez nyúlnak-e vissza. A „házas-tüzes” kifejezés (fordításunkban: *tenir feu et lieu*), amelyet itt példaként szeretnénk említeni, a 37. levél legelején található:

Már mi itt derék **házas-tüzes emberek** vagyunk... (Mikes, 1990: 82)

1) Nous sommes désormais devenus **de braves habitants de cette ville...**
(Klaniczay, 1981: 235)

2) Nous voici désormais (devenus) **de braves gens tenant feu et lieu...**
(Mikes, 2011: 88)

Az EMSZT³ ide vonatkozó részében („házas-tüzes” szócikk) a következőket olvashatjuk:

házas-tüzes családos; cu familie; mit Famüie [telkes; cu teren/lot/parcelă; Grund besitzend. 1660: Colosvari hazas tüzes Ember eöis [Kv; VII/3. 285]. 1731: Ezen vallók minnyáján Károly Fejér (így!) Vár(me)gj(é)b(en) Nagy Aranyason lakó házias tüzes residentias Fiscalis Jobbágyok [WassLt]. 1749: Ebesfalvi Krátson Gergely protestál, ugyan Ebesfalvi Örmény Jakab Márton ellen, hogy az mostan ellene orialodott causáját folytassa Ebesfalván, mint ott

³ Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, I. Bibliográfia.

residealo Házás tüzes ember ellen [Torda; TJKT Ilii 251]. **1774:** mitsoda nevezetű Jobbágyok Házás, Tüzes Gazdák vadnak jó karbeliek Vagy öregek [T; CU] (Szabó et al., 1975- : 4/1273).

Az Alain Rey és Sophie Chantreau által szerkesztett *Dictionnaire des expressions et locutions* szótárban a *feu* szónál az alábbiakat találjuk:

Sans feu ni lieu « sans domicile » ; **n'avoir ni feu ni lieu** « être sans domicile ». La locution évoque le vagabondage ; elle est basée – comme Pasquier le remarque très justement – sur une synonymie renforcée par une paronymie, attestée dès 1260 (Estienne, Boileau) dans **tenir feu et leu** « avoir un foyer », puis **n'avoir feu ne lieu** « être vagabond » (1549).

[...] il ne faut point douter que nos vieux François usoient du mot de *leu*, et non de *lieu*, et ce par une mesme Analogie que celui de *feu*. Car tout ainsi que *feu* vient de *focus*, aussi *leu* venoit de *locus*, et nos anciens pour asseurer leur métaphore, par laquelle sous le mot de *feu* ils vouloient représenter nos domiciles, y adiousterent encore celui de *leu*, qui est beaucoup plus intelligible : Et par mesme moyen se jouèrent de la rencontre des deux mots. PASQUIER, *Recherches de la France*, VIII, ch. 48.

Az utóbbi Pasquier idézet egyértelműen rámutat a magyar és francia szó közös eredetére. Már csak emiatt is kár lett volna lemondani erről a kifejezésről a francia fordításban.

Végleges fordításunk mai nyelvezete ellenére jelentőséget tulajdonítottunk annak, hogy visszaadjuk a kor, valamint a távoli és egzotikus helyszínek hangulatát. Ezért, bár lemondtunk a latinos levélkelezésről, mert úgy találtuk, hogy egy francia nyelvű szövegben ez idegennek tünne (*januarii, februarii, martii, aprilis, maji, junii, julii, augusti, septembris, octobris, novembris, decembris*), fontosnak tartottuk, hogy a 17–18. században használatos francia dátumozáshoz nyúljunk vissza, nevezetesen a Mme de Sévigné által is használt kelezéshez – megtartva azt a változatosságot, amely az eredeti levelek hangulatváltásainak tudható be. Ugyanilyen megfontolásból döntöttünk úgy, hogy megtartjuk a szövegben gyakorta felbukkanó török szavakat, habár egységesítettük a helyesírásukat, nem úgy, mint Mikes, aki eltorzítva, számos változatban átírva szerepelteti ezeket az idegenszavakat. Hasonlóképpen megtartottunk néhány hangulatteremtő magyar szót, amelyek szorosan kapcsolódnak a magyar kultúrához, illetve a korszak valóságaihoz, és emiatt szinte lehetetlen a pontos fordításuk. Ilyenek például a *pogácsa* (fouace; gougère bourguignonne) vagy a *poltura* (pénzegység).

A legtöbb fejtörést okozó nyelvi elemekről beszélve említsük meg a levelek elején szereplő vagy a szövegükbe beékelte megszólításokat. A „néném” főnevet ma a legtermészetesebben *ma tante*-nak fordítanánk, holott a régi magyar

nyelvben minden nőnemű rokont jelentett, aki a beszélőnél idősebb, akár egy előző, akár ugyanabba a generációba tartozott. Azaz, franciára egyaránt fordítható a *tante*, a *sœur aînée*, vagy a *cousine*, a magyarnál tágabb értelmű szóval. Az EMSZT „néne” szócikkében is ezt találjuk:

1. idősebb nőtestvér, testvérnéne; soră mai mare; ältere Schwester. 1568
2. nagynéni, unokanővér, idősebb nőrokon; mătușă; Tante, ältere weibliche Verwandte. 1572
3. megszólításként; ca termen de adresare; als Anrede.
 - A. (családban) testvérnéne; (în familie) nană; (in der Famm) Tante. 1613
 - B- (ismerősök körében) néni; (in cercul de cunoștințe) tanti; (im Kreise der Bekannten) Tante. 1626. (Szabó et al., 1975- : 9/626)

Tekintve, hogy Mikes leveleinek címzettje az irodalomkritikusok szerint kitalált személy, és hogy a köztük lévő rokonsági fok sehol nincs pontosan megjelölve a szövegben, mi a *cousine* szó mellett döntöttünk, ami az ’unokahúg/unokanővér’ jelentésnél tágabb értelménél fogva utalhat idősebb, közeli vagy távoli nőrokonra, akinek tekintetében a levelek gáláns stílusa nem jelenti a kor társadalmi konvencióinak áthágását. Legalábbis a Littré szótárában talált *cousin*, *-ine* szócikk megerősített minket ebben: *Il se dit de tous les parents ou alliés autres que ceux qui ont un nom spécial* (Littré, 1863–1872).

Ezen kívül a *cousine* szó annál is inkább szerencsés választásnak tűnik, mert Mme de Sévigné-t és azt a hatást idézi, amelyet levelezésének olvasása tett Mikesre. A levélíró és címzettje közötti kapcsolatról szólva meg kell jegyeznünk, hogy Mikes, aki javarészt magázza nénijét, néha tegeződve vagy a tegező viszonyban megengedett hangnemben fordul hozzá. Szerintünk ez azt bizonyítja, hogy nagyon erős érzelmi hatás alatt megfélelkezik arról, hogy levelezőpartnere csak kitalált személy. Ezeket a hangulatváltozásokat megőriztük, mert talán ezek is jelzésértékűek a hosszú és gyötrelmes száműzetéssel kapcsolatban.

De Mikest fordítani mindenekelőtt azt jelenti, hogy a fordító figyelme egy pillanatra sem lankadhat, hiszen számos szót és kifejezést ma már egészen más értelemben használunk. Ha egy magyar anyanyelvű ma a „ház” szót hallja, természetesen egy épületre gondol (*maison*), míg Mikes idejében szobát is jelenthetett (*chambre*), mint ahogyan ez egyes tájnyelvekben ez a jelentés meg is maradt. Ellentétben a „szabadság” (*liberté*) szóval, amely teljesen elveszítette ’engedély’ jelentését a mai köznyelvben. Csak úgy, mint ahogyan a „posta” (*poste*) sem jelent már ’futárt’ vagy ’küldöncöt’, csakis ’postát’ vagy ’küldeményt’. A „holnap” (*demain*) sem jelent már ’hónapot’ (*mois*); a „cseléd” (*servant* vagy *serviteur*) szónak nincs ’gyermek’ (*enfant*) jelentése, ha ennek

maradványát fel is fedezhetjük még a „család” szó tájnyelvi jelentésében; a „szállít” (*transporter*) nem jelenti már azt, hogy ’elszállásol’, ’megvendégel’ valakit; az „elmulatni” Mikesnél annyit tesz, hogy ’eltölteni az időt’ (*faire passer le temps*); a „különös” azt jelenti a szövegben, hogy ’saját’ (*propre*) és a „különösön” értelme ’saját, külön szobában’; a „mese” jelentése itt ’találós kérdés’ (*devinette*); a „másol” jelentése ’(meg)másít’, például adott szót (*altérer, ne pas tenir*); az „újság” jelentése ’új hold’ (*nouvelle lune*); és sorolhatnánk hosszan a további példákat. A francia nyelvű olvasónak sajnos nem adatik meg, hogy ízlelgesse az olyan régies magyar szavakat, mint „kéd” (*vous*), „ihon” (*ici*), „sohult” (*nulle part*), „jovall” (*proposer, conseiller*), „képíró” (*peintre*), „kacsiba” (*cagneux*), „sipadozik” (*s'enfoncer*), „temonda” (*bruit, potin*, vagyis ’pletyka’ értelemben), „kasuba” (*chasuble*), „flinta” (*mousquet*), „deák” (*latin*), „egyepegye” (*appétence*), „kokány föld” (*pays de vallons*), „tizenegyfél óra” (*dix heures et demie*), „harmadfél óra” (*deux heures et demie*), „íromtat” (*galoper*), „selyemeresztő bogár” (*ver à soie*), „szűrni” (*vendanger*) stb. Helyenként azonban igyekeztünk egy-egy szó tájnyelvi jellegét visszaadni valamely francia dialektusból vagy regionális nyelvezetből kölcsönzött variánssal, de arra mindig figyeltünk, hogy az adott variáns a francia nyelv általánosabb szótáraiban is szerepeljen. Így történt, hogy az „egres” (’éretlen szőlő’, vagyis *raisin qui n'est pas encore mûr*) szót *raisin sur-*ként fordítottuk, amely mind az EMSZT, mind a *Grand Robert* meghatározásának megfelel:

egres

1. éretlen szőlő; struguri necoptji; unreife Traube. 1568
2. köszméte; agrișă; Stachelbeere. 1595
3. köszméte; agrișă; Stachelbeere | éretlen szőlő; struguri necoptji, aguridă; unreife Traube. 1588
4. köszmétebokor; agriș ; Stachelbeerstrauch. 1729. (Szabó et al., 1975- : 2/584)

1. sur, sure [syR] adj.

ÉTYM. 1160 ; mot régional répandu au XIXe ; francique **sur* ; cf. all. *Sauer*.

Qui a un goût acide, légèrement aigre. V. **Acide, aigrelet**. | *Un peu sur*. V.

Suret. | *Pommes sures*. | *Soupe qui devient sure*. V. *surir*.

„*Sure*, dans le sens d'acide, est une locution picarde ou normande qui s'est introduite dans l'usage de Paris [...] avec maint autre barbarisme. On ne le lit dans aucun auteur considéré, si ce n'est dans Buffon [...]”. Charles Nodier, *Examen critique des dictionnaires de la langue française*, „*Sur*” (1829). (Grand Robert, 2005, *sur, sure* szócikk)

A fordítási szempontból problematikus szavak egy másik csoportja a mértékegységeket (távolságot, súlyt és térfogatot) jelölő terminusok, valamint a pénzegységek. A mértékegységek esetében azt a stratégiát választottuk, hogy átváltottuk őket régies vagy legalábbis Franciaországban ma már kevésbé használatos mértékegységekké. Ahol a pontos metrikus átváltás nem működik az olvasó fejében, ott is értelmezhetőek az „öl”, „láb” és „pint” szavak (*toise*, *pied* és *pinte*). Ez alól egyetlen kivétel a „mélyföld” szó (ahol a „mély” a német *meile* szóból származik), amelynek ismerjük „mér föld” formáját, de már nem használjuk mai magyar értelemben. További gondot okoz, hogy értéke országunként és vidékenként eltérő volt, így jobbnak láttuk, ha következetesen a *lieue* szóval fordítjuk, amely ha számtanilag nem is felel meg pontosan, legalább annyira változó értékű hossz mérték, mint a *mér föld*. A pénzegységekhez kétféle módon viszonyultunk: az eredeti levelekből megtartottuk a Mikes által használt szavakat, és szükség esetén lábjegyzetben magyaráztuk meg őket (pl. *thaler*, *florin*); a közvetlenül francia forrásból származó levélrészeken azonban meghagytuk az forrásszövegben szereplő szavakat (pl. *écu* vagy *aspre*). Meglátásunk szerint ezek a nyelvi elemek hozzájárultak ahhoz, hogy minél többet megőrizzünk Mikes leveleinek régies és egzotikus hangulatából.

Mikes művének fordítása más nyelvű fordításokhoz képest egy érdekességet is tartogat a francia olvasó számára, nevezetesen azoknak a francia nyelvű szövegeknek a „visszafordítását”, amelyeket Mikes maga ültetett át magyarra.

Mikes, aki négyéves kora óta Rákóczi szolgálatában állt, huszonegy évesen önszántából csatlakozott a fejedelemhez, így életének kétharmadát, egész pontosan negyvennégy évet Törökországban töltött. A kitalált levelezés, amelyet minden bizonnyal azért kezdett el, hogy jobban teljen az idő, és talán hogy a száműzetésben élő honfitársait szórakoztassa, negyvenegy évet ölel fel. Nem nehéz tehát megértenünk, hogy Mikes az elszigeteltségben és unalomban, amelyet a száműzetés jelentett, nem tudta leveleit minduntalan újabb és újabb események elmesélésével tarkítani. Hopp Lajos megállapítja, hogy Mikes levelezésének kezdete óta hivatkozik olvasmányaira, de a 49. levélről határozottabban érződik, hogy a levelek írója témahiánnyal küzd. Mikes ezeket a hézagokat anekdotákkal és saját olvasmányaihoz fűzött megjegyzésekkel, elmélkedésekkel tölti ki (Hopp, 2002: 23-71). A *Törökországi levelekben* olyan erős az intertextualitás, hogy a kutatók még messze nem értek a lehetséges forrásszövegek azonosításának a végére.

A francia szöveg hatás és intertextualitás szembeötlő, de nem meglepő, hiszen egyrészt a francia kultúra abban az időben jelentős hatással volt minden

európai kultúrára, másrészt pedig Rákóczi Ferenc kíséretével együtt öt évet (1713. január 13-tól 1717. szeptember 15-ig) Franciaországban töltött, mielőtt Törökországba száműzték volna. XIV. Lajos uralkodásának végén és a Régensség első éveiben a magyar emigránsok részt vettek a királyi udvar és a szalonok életében. Megismerkedtek francia szerzőkkel és az akkor terjedőben lévő felvilágosodás eszméivel. Ez utóbbiak életre szóló hatással voltak Rákóczira (és Mikesre). Nyelvtudásának és olvasmányainak köszönhetően Mikes mintegy tizenkét francia művet ültetett át magyar nyelvre.

Így tehát a levelekben olvashatunk részleteket Mme de Gomez *Journées amusantes*, Paul Ricaut *l'Histoire de l'Empire ottoman* című művéből, néhány anekdotát az Addison és Steel által franciára fordított *Spectateur* folyóiratból. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Mikes fordításai ritkán szöveghűek. Mme de Gomez esetében például inkább beszélhetünk adaptációról. A fordítás során igyekeztünk a francia forrásszöveg stílusát és szókincsét átvenni, de természetesen mindvégig Mikes adaptációját követtük.

A fordítási folyamat feltárását hosszasan folytathatnánk, de terjedelmi korlátaink miatt zárjuk most mondandónkat azzal, hogy Mikes Kelemen *Törökországi levelei* nem kevés lexikális és szintaktikai gondot okoznak a fordítóknak. Az Honoré Champion kiadónál 2011-ben megjelent francia fordítás stílusát és szóválasztását tekintve minden bizonnyal csak egy a lehetséges fordítások közül. Reméljük azonban, hogy mint első francia nyelvű fordítás pozitív fogadtatásra talált, és esetleges hiányosságai ellenére is számos magyarul nem értő, de a magyar történelem, irodalom és kultúra iránt érdeklődő francia olvasónak hozzáférhetővé tette ezt a francia tartalommal, stílussal és szellemiséggel bőségesen átitatott különleges művet.

Bibliográfia

- HOPP, Lajos (2002), *A fordító Mikes Kelemen*, Budapest, Universitas Könyvkiadó.
- KLANICZAY, Tibor (szerk.) (1981), *Pages choisies de la littérature hongroise. Des origines au milieu du XVIIIe siècle*, Budapest, Corvina Kiadó. Mikes-részleteket ford. Pödör László és Anne-Marie de Backer.
- Le Grand Robert de la langue française* (2005), Le Robert / SEJER, elektronikus változat 2.0 verzió, <http://www.lerobert.com/>.
- LITTRÉ, Émile (1863–1872), *Dictionnaire de la langue française*, Paris, Hachette, elektronikus verzió, <http://www.littre.org/>.

- MIKES, Kelemen (1990), *Törökországi levelek*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- MIKES, Kelemen (2011), *Lettres de Turquie* (szerk. Tüskés Gábor, Szerb Antal, Jean Bérenger, Michel Marty, Tóth Ferenc; ford. Kaló Krisztina és Thierry Fouilleul), Paris, Honoré Champion, „Bibliothèque d'études de l'Europe centrale 7”.
- REY, Alain, CHANTREAU, Sophie (szerk.) (1989), *Dictionnaire des expressions et locutions. Le Trésor des manières de dire anciennes et nouvelles*, Paris, Les usuels du Robert.
- SZABÓ, Attila T., VÁMSZER, Márta, KÓSA, Ferenc (szerk.) (1975-1984), *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, Bukarest, Kriterion, 1989-től: Budapest, Akadémiai Kiadó/Erdélyi Múzeum Egyesület.
- SZATHMÁRI, István (2012), „*Que nous apprennent les corrections faites par Mikes en 1751 sur sa traduction de 1724/1744 de l'Instruction de la jeunesse?*” in *Literaturtransfer und Interkulturalität im Exil* (szerk. Tüskés Gábor, Bernard Adams, Thierry Fouilleul, Klaus Haberkamm), Bern, Peter Lang Verlag, 273-287.

KALÓ KRISZTINA

Eszterházy Károly Egyetem, Eger
E-mail: kriszta_kalo@hotmail.com

FOUILLEUL THIERRY

Lycée français Gustave-Eiffel, Budapest
E-mail: tfouilleul@gmail.com